

України проект закону, який регулює цивільні відносини інакше, ніж цей Кодекс, він зобов'язаний одночасно подати проект закону про внесення змін до Цивільного кодексу України» (*Відомості Верховної Ради України*. — 2003. — № 40—44. — Ст. 356).

Для того, щоб уникнути дублювання норм Конституції України у законах, варто пам'ятати, що закон повинен не повторювати, а конкретизувати норми Конституції України, які відіграють системоутворювальну роль у законодавстві.

* * *

Прийоми законодавчої техніки сприяють повному, точному, економічному, суворо юридичному викладенню змісту нормативних приписів, їх чіткій словесній фіксації у проекті закону.

2.2.3. Мовно-термінологічні питання сучасного законодавства

Загальні вимоги до мови і стилю закону

Важливим елементом законотворчої діяльності взагалі та законодавчої техніки зокрема є мова, її лексичні та граматико-стилістичні ресурси, що реалізуються в законодавчих текстах. Мова є тим першоелементом, з якого виробляється (об'єктивується) право як система загальнообов'язкових соціальних норм. Саме у мовно-словесних знаках і конструкціях репрезентуються правові поняття й категорії, правові норми та приписи. У сучасному суспільстві правові норми не можуть існувати інакше, ніж у словесній (мовнознаковій) формі. Правові думки (ідеї), правові знання і правові приписи найкраще матеріалізуються (втілюються) у вербально-синтаксичних конструкціях. Ось чому мова, її ресурси й можливості є об'єктом пильної уваги з боку законодавця, який використовує їх не просто як будівельний матеріал, а складний поліфункціональний інструмент вербально-правової регламентації суспільних відносин, забезпечення законності та правопорядку в державі, дотримання конституційних прав і свобод людини.

Пошук досконалої форми для втілення правового змісту є надзвичайно важливим у законотворчості, оскільки від якості формулювання правової норми, від якості всього законодавчого тексту, його відповідності основним критеріям щодо мови, термінології та стилю законодавчих актів залежить ефективність закону та інших нормативних актів. Вимоги мовної досконалості закону, максимальної точності та логічності у викладі правових приписів, однозначності тлумачення й розуміння правових норм, суворості нормативності та стилістичної довершеності зумовлюють надзвичайну увагу (і повагу) суспільства до мови законодавства, яка завжди має бути еталоном, бездоганним зразком, встановлювати норми найбільш доречного і правильного використання мовних засобів як на рівні нормативних документів, так і на рівні правозастосування. Ігнорування правил законодавчої техніки, законів законодавчого стилю, недотримання елементарної логіки викладу, не-

узгодженість термінології та суперечливість правових норм у законодавчих актах не тільки негативно впливає на виконання вміщених в них правових приписів, а й формує зневагу до «букви закону» і навіть правовий нігілізм.

Законодавча лінгвістика (спеціальний підрозділ юридичної лінгвістики) безпосередньо вивчає мову закону, її термінологічний апарат, граматичні та стилістичні особливості. Її увага сфокусована на виявленні закономірностей функціонування мовних одиниць у законодавчих текстах, пошук оптимальних засобів мовної репрезентації правових норм, встановлення правил використання мовних ресурсів у сфері законодавства і законотворення, і на основі цього — розроблення науково-обґрунтованих методичних рекомендацій щодо мовного оформлення законодавчих актів і законопроектів, практичних порад для вирішення складних випадків слово- і терміновживання, уникнення типових помилок, пропозицій щодо їх виправлення.

Мова законодавства — самостійний функціональний різновид літературної мови з характерними лінгвостилістичними та структурно-жанровими ознаками, обумовленими специфікою правотворчої діяльності, її соціальним завданням і призначенням. Як соціально та історично сформована сукупність мовних засобів (лексичних, фразеологічних, граматико-стилістичних) мова законодавства являє собою поліфункціональну, багаторівневу і відкритую систему.

Поліфункціональність законодавчої мови полягає у реалізації нею специфічного набору **функцій**:

- номінативна (називання правових реалій і понять);
- гносеологічна (знаряддя й спосіб правового пізнання, оволодіння суспільно-правовим досвідом);
- аксіологічна (правової та морально-етичної оцінки);
- комунікативна (спілкування);
- регульовальна (правове регулювання людської поведінки та суспільних відносин через волевиявлення суб'єкта права та вплив на правосвідомість);
- культуруносна (збереження й передачі правового знання та правової культури);
- естетична (ясність, точність, однозначність, лаконічність, нормативність, мовностилістична довершеність закону як еталонні якості юридичного тексту).

Багаторівневність законодавчого тексту простежується в застосуванні мовних одиниць і засобів різних рівнів: законодавчі терміни, термінологічні словосполучення і фразеологізми, законодавчі дефініції, лексико-граматичні моделі, синтаксичні конструкції, макротекст, засоби та прийоми законодавчої стилістики тощо.

Відкритість мови законодавства як системи виявляється у наявності в законодавчому тексті загальноновживаної лексики, термінології суміжних із правом сфер, у процесах термінологізації та детермінологізації, тенденції до розширення законодавчого словника за рахунок новоутворень, взаємодії власних мовних ресурсів і запозичень тощо.

Перші спроби осмислення специфіки мови закону представлені в античній юриспруденції. Пор.: *Sensus verborum est anima legis* — Значення слів — душа закону; *Curiosa et captiosa interpretatio in lege reprobat* — незвичайне і двозначне тлумачення не схвалюється правом; *Nam ex antecedentibus et consequentibus fit optima interpretatio* — бо ж найкраще тлумачення отримується шляхом дослідження попередніх і наступних слів (тобто контексту); *Simplicitas est legibus amica* — простота є другом права; *Legem brevem esse oportet, quo facilius ab imperitis teneatur* — Закон повинен бути коротким, аби легше його могли дотримуватися необізнані; *Lex rejicit superflua, ruginantia, incongrua* — Закон відкидає все, що зайве, неприйнятне, несумісне; *Qui perdit virgola, perdit causa* — Хто пропустить кому, той програє справу та ін.; *verbiū «ex legibus» «відповідно до законів» = ex legum sententia* «згідно зі змістом» і «згідно зі словами законів» (*ex verbis*). Афористика, сентенції давніх правознавців і законотворців, філософів і мислителів закріпили найсуттєвіші властивості мови права у порадах та вимогах щодо формулювання закону, добору слів, правил тлумачення правових норм та судової аргументації, поклавши тим самим початок уніфікації та універсалізації мови правових приписів.

Сучасні дослідження в галузі законодавчої лінгвістики виявляють **специфічні ознаки законодавчого тексту** на лексичному, семантичному, граматичному та стилістичному рівнях.

До них належать:

- термінологія законодавства (у складі якої — власне юридичні та неюридичні терміни);
- номенклатурні позначення (власні назви державних установ, органів, організацій, інституцій, відділів, рангів, посад, нагород, звань, нормативно-правових актів, документів);
- аббревіатури (правові, адміністративні, політичні, дипломатичні, соціальні тощо);
- нормативна дефінітивність термінів і номенклатурних назв;
- законодавча фразеологія (юридичні формули, штампи, кліше);
- моносемантизм (на рівні контексту);
- узагальнено-абстрагований виклад правового змісту (відповідні лексико-граматичні моделі, форми, конструкції);
- стандартизованість і стереотипність (лексичних, граматичних, синтаксичних і композиційних засобів);
- іменниковий характер тексту (домінування імені над дієсловом): віддієслівні та відприкметникові іменники, прикметники, субстантиви, нанизування імен у родовому відмінку, відіменні прийменники та ін.;
- переважання дієслів у формі третьої особи однини, теперішнього часу, інфінітива у поєднанні з іменником, прикметником, предикативним прислівником чи дієсловом;

- синтаксичні конструкції у формі регулятивно-нормативних тверджень (констатаційного, зобов'язального, імперативного, заборонного, оцінно-правового характеру);
- застосування граматичної категорії модальності для регламентації різних моделей правової поведінки (можливості/неможливості, бажаності, необхідності, обов'язковості дії);
- узагальненість та знеособленість викладу (безособові, неозначено-особові, узагальнено-особові, інфінітивні, дієприслівникові та інші конструкції);
- імперативний інфінітив;
- поширеність речень із пасивно-зворотним дієсловом на *-ся* в ролі предиката та пасивних конструкцій;
- предикативні форми на *-но, -то*;
- переважання складнопідрядних синтаксичних конструкцій над складносурядними і безсполучниковими;
- прямий порядок слів;
- вибірковість, повторюваність синтаксичних конструкцій;
- суб'єктивно-авторська відстороненість;
- монологічний характер викладу;
- стилістична однорідність;
- емоційно-експресивна нейтральність;
- відсутність виражально-образних засобів (епітетів, метафор, гіпербол, народно-розмовних фразеологізмів, риторичних прикрас тощо);
- коректність;
- логічна впорядкованість викладу нормативного змісту, поділ тексту на структурні елементи;
- відсутність зайвих (надлишкових) елементів тощо.

Узагальнення особливостей мови закону на основі спостереження за функціонуванням мовних одиниць у законодавчих текстах різних жанрів, регламентація спеціальних мовностильових норм у формі загальних вимог до нормативно-правового тексту та надання практичних рекомендацій щодо доцільності вживання тих чи інших мовних засобів у законодавчих актах здійснюється в межах *законодавчої стилістики* — спеціального підрозділу законодавчої лінгвістики. Отже, основними поняттями і категоріями, якими ми оперуємо, аналізуючи мову законів, є насамперед стилістичні поняття й категорії.

Текст закону або законопроекту викладається з дотриманням *офіційно-ділового стилю* української літературної мови в його основному різновиді — законодавчому підстилі.

Офіційно-діловий стиль — один із функціональних стилів літературної мови, який обслуговує широку сферу правових відносин і правової комунікації (внутрішнього і міжнародного законодавства, правозастосування, судочинства, нотаріату, діловодства тощо). Відповідно до цього в межах офіційно-ділового стилю традиційно виділяють такі підстили: 1) законодавчий, 2) дипломатичний, 3) судовий (судово-процесуальний, судово-правовий),

4) адміністративно-канцелярський. Кожен підстиль має свою специфічну сферу функціонування, систему документальних жанрів і набір стандартизованих мовних засобів, що узагальнюють типові ситуації офіційних стосунків. Зокрема, *законодавчий підстиль* реалізується у таких жанрах, як: конституція, закон, кодекс та ін.

Основними мовностильовими вимогами до законодавчого тексту є: офіційність, точність, зрозумілість, стислість, стандартизованість, нормативність, логічність, стилістична однорідність, емоційно-експресивна нейтральність, відсутність індивідуально-авторських рис.

Офіційний характер законодавчого тексту обумовлений його особливою державно-регулювальною функцією та процедурно закріпленою офіційно-документальною формою.

Точність мови закону є найважливішою передумовою однозначного розуміння, тлумачення і виконання правових приписів. Законопроект повинен передавати думку, ідею законодавця максимально точно, не допускати двозначності і довільного тлумачення.

Зрозумілість мови законопроекту означає, що текст за формою викладу є доступним, нескладним для сприймання, ясным і прозорим за змістом.

Стислість тексту законопроекту полягає насамперед у відсутності будь-яких зайвих елементів у викладі правових норм (слів, словосполучень, синтаксичних конструкцій). Лаконічність законодавчого тексту — це поєднання граничної стислості, чіткості і простоти (мови, стилю, композиції).

Стандартизованість є специфічною ознакою законодавчого тексту, обумовленою регламентованістю комунікації в офіційно-діловій сфері. Однотипні ситуації спричиняють використання однакових лексичних і граматичних засобів, стереотипність формул, кліше і синтаксичних конструкцій у законодавчих актах.

Стандартизованість тексту законопроекту виявляється на рівні:

- термінології (гермінологічні стандарти закріплюють однакове графічне написання і визначення термінів-слів, термінологічних словосполучень та їхніх усталених скорочень — аббревіатур);
- номенклатурних назв (власних найменувань установ, організацій, посад, документів);
- синтаксису (усталені мовні конструкції, юридичні формули, ділові кліше);
- загальної структури документа та його окремих частин;
- графічних засобів оформлення законодавчих актів.

Державні стандарти щодо оформлення нормативних документів викладені у відповідних документах Держстандарту: ДСТУ 1.0:2003. Національна стандартизація. Основні положення; ДСТУ 1.2:2003. Національна стандартизація. Правила розроблення національних нормативних документів; ДСТУ 1.5:2003. Національна стандартизація. Правила побудови, викладання, оформлення та вимоги до змісту нормативних документів.

Вимога суворої **нормативності** тексту законопроекту означає, що він має відповідати, у тому числі, усім нормам сучасної української літературної мови (граматичним, лексичним, стилістичним).

Грамотичні норми, закріплені в системі правил чинної редакції «Українського правопису», є обов'язковими для правильного оформлення законодавчого тексту. Грамотично правильним є текст, в якому дотримано морфологічні і синтаксичні, орфографічні та пунктуаційні норми.

Морфологічні норми — це система загальноприйнятих норм і форм словозміни самостійних частин мови (іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів).

Синтаксичні норми — це загальноприйняті норми побудови синтаксичних конструкцій (словосполучень і речень).

Орфографічні норми — це система загальноприйнятих правил написання слів та їх значущих частин, що забезпечує однотипність написання.

Пунктуаційні норми — це система загальноприйнятих правил уживання розділових знаків, за допомогою яких позначають структурне і смислове членування тексту.

У пошуках нормативного написання та оптимального вибору мовного засобу з кількох варіантів слід звертатися також до академічних наукових і довідкових видань, граматик і словників, навчальних посібників і підручників сучасної української літературної мови.

Логічність викладу законодавчого тексту забезпечується дотриманням правил і законів формальної логіки при побудові тексту законопроекту. Логічне підґрунтя мають усі вимоги до мови і стилю законопроекту: логічна послідовність викладу, зв'язність компонентів тексту, цілісність, повнота, ясність, простота і точність суджень, обґрунтованість, логічна і семантична вмотивованість, несуперечливість та ін.

Сприяє логічності викладу дотримання **п'яти «золотих правил» Трінга**, які можна назвати універсальною «абеткою» для законопроектувальників.

Правило 1. Положення декларативної частини закону повинні бути відокремленими від власне законодавчих приписів та передувати останнім.

Правило 2. Більш прості твердження передують більш складним, менші за обсягом твердження мають передувати більш розгорнутим за принципом висхідної лінії.

Правило 3. Основні положення слід відокремлювати від підпорядкованих положень.

Правило 4. Виняткові, тимчасові та пов'язані з відміною законодавства положення слід відокремлювати від інших правових приписів та розташовувати під окремими заголовками.

Правило 5. Процедури та питання деталізації мають бути відокремленими і не повинні, окрім якихось надзвичайних обставин, включатися до текстів первинного законодавства.

Стилістична однорідність законодавчого тексту забезпечується сполученням засобів офіційно-ділового стилю з нейтральними (міжстильовими) та відсутністю емоційно-експресивного забарвлення. Стиль законопроекту

повинен бути спокійним, стриманим, виваженим, коректним, без змішування різностильових елементів, які надають мовленню емоційності та експресивності, без індивідуально-авторських мовленнєвих ознак. Питання про використання засобів вираження оцінки (особливо негативної) та інтенсивності (прислівники із значенням міри і ступеня (ознаки, дії) вирішується з урахуванням їх комунікативної доцільності, термінологічної та синтагматичної усталеності (терміни і конструкції оцінного характеру типу *особливо тяжкий злочин, розкрадання у особливо великих розмірах* тощо).

Працюючи на текстом майбутнього законодавчого акта, слід враховувати увесь комплекс названих вимог, прагнути максимально втілити їх у тексті шляхом ретельного пошуку найбільш прийнятних мовних засобів і конструкцій, їхньої оцінки за різними параметрами, і на основі цього — дібрати оптимальний варіант формулювання законодавчої думки (як на рівні окремої правової норми, так і законопроекту в цілому).

Текст законопроекту має складатись з урахуванням загальних функціонально-стильових властивостей мови законодавства, тематики і жанрової специфіки законодавчого акта. Він повинен демонструвати зразкове літературне мовлення, високу нормативно-правову якість тексту, системність, поняттєво-термінологічну узгодженість із чинним законодавством та мовностилістичну досконалість.

Критеріями відбору мовних засобів для формулювання правових норм є: однозначність змісту та його читацького сприйняття, комунікативна доцільність, стилістична відповідність, кодифікованість, нормативність, функційна сталість, відповідність національним і міжнародним стандартам.

Термінологія законодавства і проблеми її стандартизації

Мова законодавства на лексичному рівні представлена як спеціальною (термінологічною) лексикою, так і загальноживаними словами, кількісне і якісне співвідношення яких варіюється залежно від призначення, тематики і жанру законодавчого акта, його юридичної сили та потенційного кола читацької аудиторії (у тексті конституції відсоток загальноживаної лексики значно вищий, аніж в інших законодавчих та підзаконних актах).

У широкому розумінні *термінологією законодавства вважають усі слова або словосполучення, за допомогою яких у текстах законів позначаються поняття*. Обов'язковою ознакою законодавчого терміна (від лат. *terminus* — межа, кордон) вважається наявність чітко окресленого змісту поняття у формі *законодавчої дефініції* (визначення). За наявності офіційного визначення у законодавчому акті термін вважається кодифікованим. Він є нормою, еталоном для використання у всіх подальших законодавчих і підзаконних актах, діловій документації та сфері усної правової комунікації.

Законодавча термінологія за своїм змістом, структурою, походженням не є однорідною. У її складі є: а) власне юридичні терміни, б) терміни суміжних із правом сфер, в) номенклатурні назви та г) аббревіатури (скорочені номінації усіх названих груп). За тематичною розгалуженістю законодавча термінологія більш різноманітна, оскільки охоплює не лише власне юри-

дичні терміни, але й термінологію суміжних галузей. Отже, термінологічні словосполучення **законодавча термінологія** і **юридична термінологія** не тождіжні за змістом.

Юридичний термін — це слово або словосполучення на позначення власне правового поняття, яке відображає специфіку державно-правових явищ (*адвокатура, юридичний факт, юридична особа, позивач, інаугурація президента, арбітражний суд, юрисдикція, правосуддя, правопорядок*) і має визначення (дефініцію) у юридичній літературі (законодавчих актах, юридичних словниках, науково-правових працях). Далекі не кожен юридичний термін має законодавчо закріплену дефініцію: термін, який створюється і функціонує у правовій науці, може не фіксуватися в законах, а мати лише наукову дефініцію (*аномія, правосвідомість, правова система, диспозиція правової норми, функції права, юридична деонтологія*). До того ж у науковій літературі, яка віддзеркалює процес формування правового знання, юридичний термін може мати декілька наукових дефініцій, які презентують різні наукові підходи і школи, різні аспекти вивчення одного й того ж правового поняття. Таке явище не є бажаним у законодавстві.

До законодавчої термінології, окрім власне юридичних термінів, належать також терміни інших спеціальних галузей суспільної діяльності (техніки, промисловості, зв'язку, торгівлі, медицини, мистецтва, інших наукових сфер тощо), які, залежно від конкретного предмета правового регулювання, потребують обов'язкового визначення в законодавчому акті (*технології військового призначення, ядерна установка, транспортні засоби, зона нумерації телефонної мережі, служба космічних досліджень, телекомунікація, тютюнові вироби, дорогоцінні метали, товари, санітарні та протиепідемічні заходи, твір прикладного мистецтва та ін.*) Тематичне коло таких суміжних термінів є надзвичайно широким, оскільки сферою правового регулювання охоплюється усе більше коло суспільних відносин.

Номенклатурні позначення у законодавчих текстах представлені власними найменуваннями установ, органів, закладів, організацій, об'єднань, відділів, структурних підрозділів, найменування посад, рангів, звань, нагород, премій, документів, подій, машин, устаткування, різних частин машин, пристроїв, інструментів та ін. Наприклад: *Верховна Рада України, Міністерство закордонних справ України, Конституційний Суд України, Верховний комісар ООН з прав людини, Декларація прав дитини, Закон України «Про Національний банк України», Заслужений юрист України, Міжнародна премія Миру та ін.* Оскільки їхнє функціонування у законодавчих текстах пов'язане із застосуванням правил вживання великої літери, потрібно чітко дотримуватися чинних правописних норм і не допускати варіювання в написанні, як це трапляється в деяких нормативних словниках.

У мові законодавчих актів спостерігається і скорочений еквівалент складеного номенклатурного позначення — аббревіатура: *Організація Об'єднаних Націй (ООН), Кабінет Міністрів України (КМУ), промислово-фінансова група (ПФГ), державна автомобільна інспекція (ДАІ), автоматизовані системи (АС), інтегральна мікросхема (ІМС), кабельна лінія зв'язку*

(КЛЗ), синдром набутого імунodefіциту (СНІД) і т.п. Вживання поширених і високочастотних скорочень у нормативно-правових текстах пояснюється прагненням прискорити обмін інформацією, економити мовні ресурси та матеріально-технічні витрати (друк, папір), інтенсифікувати комунікативний процес. Але при цьому слід обов'язково дотримуватися правила: введенню аббревіатури в текст має передувати повна назва.

Термінологія законодавства представлена як у друкованих, так і електронних словниках, які постійно поповнюються новими термінологічними одиницями. Аналіз цих словників засвідчує цілу низку термінологічних проблем в українському законодавстві: наявність дублетності та синонімії термінів, прогалин і лакун (відсутність в українській терміносистемі низки міжнародних правових понять та їх термінологічних відповідників, що засвідчують перекладачі іншомовних законодавчих актів), термінологічна омонімія, недостатня системність і невпорядкованість термінології, недотримання вимог і стандартів щодо термінів, порушення правил побудови дефініцій термінів.

Законодавча термінологія як важлива частина загального термінологічного фонду будь-якої літературної мови має не тільки відповідати правилам і нормам певної мови, але й загальнонаціональним та міжнародним термінологічним стандартам.

Визначаються такі найістотніші ознаки терміна (які слід розглядати і як вимоги до термінів взагалі): пряма співвіднесеність із позначуваним поняттям спеціальної сфери; відносна незалежність від контексту; наявність дефініції; прагнення до однозначності; системність (певне місце в терміносистемі, ієрархічні відносини між термінами на основі логіко-поняттєвих зв'язків); функційна усталеність; конвенціональність; відповідність термінологічним стандартам, раціональна стислість; кодифікованість; умотивованість; словотворча (дериваційна) здатність; мовна правильність; стилістична нейтральність, відсутність експресивності, коректність. Їх важливо враховувати для формування уявлення про нормативні і ненормативні терміновживання у юридичному мовленні.

За відсутності кодифікованого терміна (закріпленого й усталеного в законодавстві) виникає проблема вибору термінологічної одиниці з низки синонімічних, дублетних або варіативних найменувань, що конкурують між собою в юридичному мовленні, або проблема створення (пошуку) нового терміна та введення його в законодавчий словник.

Алгоритм дій законопроектувальника для вирішення термінологічних проблем, пов'язаних із вибором терміна такий: для відбору оптимальної термінологічної одиниці серед конкуруючих та кодифікації її в законодавчому акті слід ретельно зважити на різні (семантичні, етимологічні, словотвірні, граматичні та стилістично-функціональні) параметри, зупинивши свій вибір на тому варіанті терміна, який має найбільше переваг та потенційних можливостей.

Аналізуючи семантику термінологічних одиниць, слід враховувати їх однозначність або багатозначність (щодо останніх — здатність до повного позбавлення від багатозначності на текстуальному рівні), пряму чи опосе-

редковану співвіднесеність із позначуваними поняттям (переносні значення та тип переносу), їхні системні логіко-сміслові зв'язки (родо-видові, синонімічні, антонімічні). Якщо терміни виявилися абсолютно тотожними за значенням (їх називають дублетами), вирішальними стають інші параметри, точніше їхній комплекс.

Етимологічна або генетична характеристика терміна складається з його походження та історії розвитку: питомий чи запозичений термін (або терміноелемент у його структурі)? якщо запозичений, то з якої мови походить? національний чи інтернаціональний? коли з'явився в українській мові? чи зафіксований в історичних українських пам'ятках та законодавчих джерелах? який шлях розвитку пройшов? Відповіді на ці запитання містять етимологічні та історичні довідники, словники іншомовних слів. Перевага надається ustalеним питомим та інтернаціональним (міжнародним) термінам (поширені більше ніж у трьох неспоріднених мовах). На відміну від інтернаціоналізмів, екзотизми, які означають специфічні явища правового побуту, звичаїв, державного устрою, назви органів, посад, законодавчих актів окремих країн, є рідко вживаними; їхнє використання має бути мотивованим.

Слід пам'ятати, що в процесі формування законодавчого словника значну кількість термінів-слів і термінологічних словосполучень утворено шляхом поєднання національних та запозичених терміноелементів або термінів (векседавач, кримінально-виконавче право, експертний висновок, імунітет свідка, латентна злочинність). Скопійовані засобами рідної мови іншомовні терміни є кальками (демократія → народовладдя, інтернаціональний → міжнародний). Найбільш поширені термінологічні одиниці іншомовного походження в нормативно-правових актах не перекладаються і передаються за допомогою транслітерації (avue = за пред'явленням, bin bank identification number = ідентифікаційний код банку-учасника, Eap international = міжнародна асоціація товарної нумерації, адато, ноу-хау, персона нон грата).

За словотвірними параметрами переваги мають термінологічні одиниці, побудовані за продуктивними моделями національного або інтернаціонального термінотворення (синтаксичний, морфологічний, лексико-семантичний, морфолого-синтаксичний).

Перше місце за продуктивністю складає синтаксичний спосіб: термінологічні словосполучення складають 80 % законодавчого словника.

Термінологічні сполучення можуть бути дво- три-, чотири і багатокомпонентними. Компонентами термінологічних словосполучень слугують терміни-слова, які за лексико-граматичною належністю поділяються на іменники (*право, суддя, усиновлення, делікт*), прикметники (*державний, правовий, нормативний, законний, службовий, злочинний*), дієслова (*апелювати, вчиняти, розслідувати, заарештовувати*), прислівники (*беззаконно, злочинно, неумисно, умовно*). Службові слова (прийменники та сполучники) у складі термінологічних словосполучень є граматичним засобом поєднання компонентів у межах словосполучення, а тому не належать до термінологічної лексики.

Найбільш поширеними є дво- і трикомпонентні термінологічні сполучення: прикметник + іменник (*криміналістична експертиза*), іменник + іменник (*права людини, оголошення померлим*), прикметник + прикметник + іменник (*цивільні правові відносини*), іменник + іменник + іменник (*право володіння землею*), іменник + прикметник + іменник (*притягнення до кримінальної відповідальності*), дієслово + іменник (*віддавати під суд*), дієслово + прикметник + іменник (*порушувати судову справу*) та ін. Багатокомпонентні сполучення термінів, позначаючи певне правове поняття, являють собою нерозривну, достатньо мотивовану смислову єдність (*правове регулювання ринку цінних паперів, матеріальна відповідальність членів колективного сільськогосподарського підприємства*).

Термінологічні сполучення складаються із стрижневого і залежних (атрибутивних) компонентів, які уточнюють, конкретизують значення основного терміна (*сімейне право, право на життя, право законодавчої ініціативи*). Вони мають достатньо високий класифікаційний потенціал, виділяючи позначуване з ряду аналогічного за диференційними або додатковими ознаками і здійснюючи систематизацію понять за родо-видовим принципом. Пор.: *особа — фізична особа; юридична особа; особа без громадянства; особа, що має авторське право і суміжні права; особи, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною; особи, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною* тощо. Термінологічні словосполучення сприяють точності й однозначності законодавчого тексту.

Інші продуктивні способи українського термінотворення є традиційними. Це афіксація (*держава, відповідальність, відставка, підсудність, працівник, найманець, допризовник*), безафіксний (*розиук, наклеп, наказ, суд, запит*), осново- і словоскладання (*судоустрій, правопорушник, пішохід, вантажобагаж, товарообмін, працездатність*), змішаний (*законодавство, роботодавець, дорожньо-транспортна пригода, судово-медична експертиза*), спеціалізація загальнозживаного слова (перенос значення на основі метонімії або метафори): *сторона, позолочена ліцензія, відмивання брудних грошей, тіньовий ринок, легенда (опер.-рози.)*. Серед юридичних термінів і номенклатурних назв усе більшого поширення набувають скорочені форми — абрєвіатури (*Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй (ГА ООН), Рада Європи (РЕ), Цивільний кодекс (ЦивК) України, Рада національної безпеки і оборони (РНБО) України, телекомпанія, Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку (ДКЦПФР), оперативно-розиукова діяльність (ОРД), слідчий ізолятор (СІЗО), Державтоінспекція МВС* та ін. Тенденцію до лаконічності термінології реалізують також терміни, утворені шляхом субстантивациі (прикметник → іменник): *затриманий, оперуповноважений, обвинувачений, підсудний, потерпілий, слідчий, повнолітній, присяжні, трудящі, накладна, добові*).

Якщо обидві моделі продуктивні (наприклад *примушувати* чи *змушувати?*), слід обрати той термін, який має більші (реальні та потенційні) словотвірні можливості та зв'язки (у даному випадку — дієслово *примушувати*, оскільки є похідне безафіксне утворення *примус*, дієслово *змушувати* не має подібного еквівалента).

Функціонально-стилістичні характеристики термінологічної лексики є надзвичайно важливими для кодифікації, оскільки дозволяють відразу відкинути все неприйнятне: стилістично й емоційно-експресивні забарвлені елементи, позалітературні засоби, які супроводжуються у словниках спеціальними позначками або ремарками: *розм., прост., побут., діал., рідкожж., презирл., принизл., проф., сленг, жарг., арго, заст., арх., оказ.* тощо.

Адже потрібно чітко розмежовувати *терміни* як цілком офіційні, узаконені назви тих чи інших спеціальних понять і *професіоналізми* — напів-офіційні слова, що вживаються в усному побутово-фаховому мовленні представників певних професій (наприклад, у суддів: *відпадати під статтю, дослід, адмінматеріали*). Не є термінами також індивідуально-авторські неологізми, образні вислови, розмовні слова, терміноїди («терміноподібні»), напівтерміни (ще не сформувались і не набули чіткого термінологічного визначення). Зокрема, правники у своїх наукових і публіцистичних творах, усному мовленні використовують подібні (некодифіковані) слова й вислови: *правова матерія, правове поле, вакуум права, юридичне логарифмування, оборудка, рихтувати закон, токсиманізація, телефонний злочинець, «наркотичне» законодавство*. Але в законодавчому акті вони є недоречними.

Не можна ігнорувати й такі функціональні характеристики термінологічних одиниць, як частотність і сфера вживання, динамічність змін чи усталеність, потенційні можливості щодо розширення синтагматичних та парадигматичних зв'язків, тенденції розвитку (пор.: *дійсність/правозгідність шлюбу; кримінальний/карний кодекс; правовий/правний* тощо). Поширеність і частотність вживання термінологічної одиниці є вагомими аргументами для відбору терміна для кодифікації, особливо у випадках, якщо за іншими параметрами конкуруючі найменування рівнозначні. Ігнорування усталеної практики вживання термінів спричинює неефективність деяких термінологічних рекомендацій.

Небажаною для вживання у законодавчому тексті є термінологічна лексика, що з плином часу вийшла з активного вжитку, т. зв. архаїзми (застарілі слова), архаїзовані звороти й конструкції. Виняток складають випадки повернення до активного словника історичних назв (історизмів), які є нашою історично-правовою спадщиною, скарбницею правових і національно-культурних цінностей, слугують засобом (символом) спадкоємності у державо- і правотворенні: наприклад, відродження національних державно-правових символів, інституцій або традицій (пор.: *Герб Війська Запорізького, Знак княжої держави Володимира Великого, Тризуб, Рада, Віче* у новому контексті).

Питання щодо неологізмів вирішується на основі того, наскільки сформоване позначуване явище та відповідне поняття, чи представлена нова назва у нормативних актах (зокрема міжнародних або інших країн), чи має вона визначення (дефініцію), законодавчу або наукову, чи існує потреба у її кодифікації у національному законодавстві. Введення в обіг нового законодавчого терміна, обумовлене необхідністю запознати поняттєво-термінологічну лакуну (прогалину) в сучасній законодавчій мові (як на національному, так і міжнародному рівні), потребує особливої уваги та

виваженості з боку законотворців, наукової обґрунтованості вибору найкращого варіанта, якщо їх є або може бути запропоновано декілька. Нова термінологічна одиниця або номенклатурна назва може бути утворена на основі продуктивних словотвірних моделей з наявного лексичного матеріалу, запозичень, адаптації запозиченого матеріалу до національних потреб, комбінування питомих і запозичених терміноелементів (передусім інтернаціональних), внаслідок перекладу міжнародно-правових документів та пошуку автентичного україномовного відповідника. Вона може також стати результатом індивідуальної наукової або професійно-практичної словотворчості (в історії юриспруденції існує чимало прикладів введення в наукових обіг таких індивідуально-авторських термінів: *верховенство права, правова держава, криміналістика, кримінологія* та ін.).

Запропоновані позначення з часом випробовуються на мовленнєвому рівні, і якщо вони відповідають термінологічним вимогам, виявилися доцільними, точними і вдалими, зручними у користуванні, вписалися в терміносистему й утворили необхідні внутрішньосистемні зв'язки, поширилися у професійному обігу, то, як правило, залишаються у термінологічному словнику доти, поки будуть забезпечувати номінативні та комунікативні потреби суспільства.

Проблем, пов'язаних із самостійним вибором законодавцем терміна для кодифікації, кропіткої оцінки синонімічних та варіативних термінологічних одиниць за різними параметрами можна було б уникнути, якщо б ці функції взяла на себе спеціально уповноважена установа (Держстандарт, Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології, Інститут української мови та ін.). Адже впорядкування й систематизація, уніфікація та стандартизація української законодавчої термінології — нагальна практична потреба і водночас відповідальне завдання загальнодержавного значення для наукових інституцій та професіоналів-практиків. Нині ж можна керуватися настановчими документами Держстандарту з проєкцією їх на потреби законодавчої термінології: ДСТУ 3966—2000 Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. — К.: Держстандарт України, 2000; КНД 50—011-93 Основні положення та порядок розробки на терміни та визначення. — К.: Держстандарт України, 1993 та ін.

Стандартизація термінів та їх дефініцій допоможе забезпечити єдність термінологічної бази українського законодавства, уніфікувати моделі законодавчих дефініцій, запобігти помилковим терміновживанням, підвищити якість та ефективність законодавчих актів.

Правила створення законодавчих дефініцій

Термін «*дефініція*» походить з латинської мови і в законотворчій діяльності використовується зі значенням: стисле визначення будь-якого поняття, яке відображає найістотніші ознаки предмета чи явища. Логіка як наука розрізняє «визначення» (логічна операція, що полягає у розкритті змісту поняття (виявленню сукупності найістотніших ознак предмета або

явища) і «дефініцію» (судження, що розкриває цей зміст поняття). Якщо логічна операція визначення як пізнавальна процедура триває в часі, тобто є певним процесом, то дефініція (сформульоване судження) є результатом цього процесу і відповідно цієї процедури. Процес мовного (вербального, словесного) оформлення судження у формі синтаксичної одиниці речення називається *дефініюванням*. Будь-яка дефініція складається з таких *частин*: поняття, яке визначається; предикат — те, що говориться про визначуване; родова ознака — спільна якість, притаманна однорідним предметам або явищам; видові ознаки — якісні відмінності певного поняття від інших. У логіці визначення поділяються на номінальні та реальні, явні та неявні. Їх можна знайти серед дефініцій термінів у чинному законодавстві.

Розв'язання проблеми законодавчих дефініцій на науковому та прикладному рівнях є не лише передумовою створення впорядкованої, узгодженої, досконалої системи термінів законодавства, але й сприятиме підвищенню якості й ефективності нормативно-правової бази в цілому. Адже лінгвістичний моніторинг текстової бази сучасного українського законодавства виявив низку термінологічних проблем, суперечностей і помилок унаслідок ігнорування елементарних правил юридичної техніки, формальної логіки при побудові дефініцій термінів, необізнаність із досягненнями сучасного термінознавства і термінографії, які повинні застосовуватись авторами законопроектів, законопроектувальниками, редакторами й експертами у конотворчій діяльності.

Відсутність наукового підґрунтя в процесі визначення термінів, незнавання техніки і засобів конструювання (моделювання) законодавчих дефініцій обумовлює той факт, що сучасна термінологія сучасного українського законодавства не характеризується чіткою внутрішньою системністю, логічністю, узгодженістю, доступністю і ясністю для тих, хто має застосовувати правові норми.

Особливо важливо надавати правильні дефініції ключовим термінам, які мають вирішальне значення для правового регулювання. Законодавча дефініція є правовим засобом розкриття поняттєвого змісту термінологічної одиниці, окреслення його меж, найістотніших ознак. Чим краще будуть визначені терміни в законодавчих актах, тим менше виникне непорозуміння і відповідно помилок у юридичній практиці. «Визначайте значення слів і ви позбавите світ від половини його помилок» (Декарт).

В умовах стрімкої динаміки розвитку кодифікаційних процесів в Україні, збільшення обсягу та термінологічного інструментарію сучасного законодавства, необхідності упорядкування й стандартизації законодавчих термінів проблема розроблення правил і рекомендацій щодо формулювання визначень термінів у законодавчих актах набуває особливої актуальності. Які ж етапи потрібно подолати на шляху вирішення проблеми упорядкування та уніфікації законодавчих дефініцій?

1. Аналіз накопиченого (як позитивного, так і негативного) досвіду визначення змісту термінів у законодавчих актах → 2. Фокусування уваги на складних питаннях визначення та функціонування термінів у законодавчих

текстах → 3. Типологізація зафіксованих помилок → 4. Пошук засобів і способів їх усунення → 5. Розроблення універсальних правил і моделей дефініювання термінів на наукових засадах, насамперед сучасного термінознавства (наука про терміни) і термінографії (теорія і практика укладання термінологічних словників), правознавства, юридичної техніки, логіки права, практики нормотворення → 6. Апробація правил на законодавчому матеріалі → 7. Удосконалення правил та розроблення низки ефективних робочих прийомів для побудови дефініцій різноманітних тематичних груп термінів → 8. Впровадження їх в практику законотворення.

Законодавча дефініція має бути єдиною, чіткою, однозначною, стислою, логічно та лінгвістично правильною, узагальненою, містити найсуттєвіші для правильного застосування терміна ознаки предмета або явища.

Законодавча дефініція має будуватися з урахуванням усіх потенційних запитань і колізій, що можуть виникнути під час читацького сприйняття, тлумачення та практичного застосування норм законодавчого акта.

Мета законопроектувальника — надати таку дефініцію, щоб вона запобігала неоднозначному розумінню правового змісту, була достатньо повною і водночас лаконічною, абсолютно пропорційною за обсягом позначуваному поняттю, визначала місце термінологічної одиниці в терміносистемі, її внутрішні смислові зв'язки (родо-видові та ін.).

Здійснюється це за допомогою інтегральних і диференційних за змістом лексичних засобів. Перші являють по суті спільні (об'єднувальні) семантичні ознаки, які дозволяють визначити приналежність терміна до певної більш загальної категорії (роду, класу); другі — містять відмітні ознаки, що відрізняють явище від інших, як однорідних і неоднорідних. Перелік ознак предмета або явища не повинен бути максимальним (вичерпний перелік усіх ознак міститься, як правило, у наукових дефініціях, наукових працях, енциклопедичних статтях, які ставлять за мету дослідити об'єкт усебічно), а складатися лише з тих найістотніших ознак, що мають значення для юридичної практики.

Адже термінологічна одиниця (термін-слово, термінологічне словосполучення, номенклатурне позначення) безпосередньо співвідноситься з позначуваним поняттям (узагальненим уявленням про предмет або явище) і слугує його знаковою (мовною) моделлю, репрезентованою у звуковій і літерній (буквеній) формах. Саме поняття, його внутрішній зміст, обсяг і структура є логіко-смисловою основою для побудови термінологічного значення у вигляді дефініції, яка узагальнює найсуттєвіші ознаки і взаємозв'язки предмета або явища. Поняттєва сутність зумовлює місце і статус термінологічної одиниці в терміносистемі, його категорійні та класифікаційні ознаки.

Залежно від тематичної приналежності до певних лексичних груп (наприклад, назви осіб, назви установ і організацій, назви посад, законодавчі акти, абстрактні поняття тощо) перелік обов'язкових ознак буде кількісно та якісно варіюватись. Кожна тематична група запрограмована на свою загальнологічну схему, типові лексико-граматичні моделі та набір мовних засобів.

У процесі пошуку оптимальних засобів і конструкцій для законодавчої дефініції, найбільш точних за змістом, граматично і стилістично доречних, законопроектувальник формує і застосовує комплекс найбільш прийнятних для кожної термінологічної групи методи дефініювання: моделювання, компонентний та текстуальний аналіз, редакторський або стилістичний експеримент.

Сформулюємо основні етапи і правила створення законодавчих дефініцій:

1. Обґрунтувати необхідність законодавчої дефініції у законодавчому акті. Для з'ясування критеріїв такої необхідності та доцільності дефініювання терміна у відповідному законі слід дослідити чинну законодавчу базу. Пам'ятаймо про те, що не всі терміни, що вживаються в законодавчому акті, потребують визначення. Не потрібно визначати терміни: а) якщо вони вживаються у загальнолітературному значенні, зафіксованому глумачними словниками; б) якщо термін вже має визначення у законодавстві та в проекті нового нормативного акта термін реалізуватиме таке ж саме значення. Обов'язкової дефініції потребують терміни: які є надзвичайно важливими для розуміння даного закону; вперше вводяться законодавцем в нормативний акт (особливо це стосується тих галузевих термінів, які через законодавство увійдуть до загального словникового фонду); які мають різні глумачення у юридичній науці та практиці; які викликають різні за змістом асоціації (наприклад, через функціонування в різних сферах або побуті). Якщо термін вживається в різних актах, пов'язаних ієрархічними відносинами, то його визначення доцільно наводити в акті вищої юридичної сили для забезпечення єдності правового регулювання.

2. Чітко окреслити зміст та обсяг визначуваного поняття, його системні зв'язки. Перш ніж формулювати дефініцію терміна, слід якомога глибше і детальніше вивчити позначуване поняття у теоретичній та практичній площинах. На підготовчому етапі доречно застосовувати як допоміжний засіб логіко-поняттєву схему.

3. Проаналізувати наявні у різних джерелах варіанти дефініцій даного терміна. Шляхом розкладання визначень на смислові складові з'ясувати: що є спільним та відмітним у цих визначеннях; які компоненти є основними (обов'язковими), а які варіативними (додатковими); визначити сильні і слабкі сторони аналізованих дефініцій.

4. Скласти перелік найістотніших ознак поняття, відкинувши ті, що не мають значення для юридичної практики (правозастосування) та розташувати їх у логічній послідовності. Логіка їх розташування така: від загального до конкретного; від головних (первинних) до менш важливих (вторинних) тощо). На перше місце поставити категоріальні ознаки, що засвідчують приналежність поняття до більш загальної категорії (роду, класу). Родове поняття об'єднує видові поняття, між ними існують ієрархічні зв'язки (підпорядкованість видових назв родовим). Ось чому у дефініції родові ознаки передують видовим. У цілому дефініція має категоріальний (родо-видовий) характер: $T = P_v$, де T — термін (визначуване

поняття), Рв — визначальне поняття (Р — рід, в — видова відмінність). Як правило, видова ознака не одна, а декілька. Перелік їх має бути оптимальним, тобто, з одного боку, мінімальним, але водночас достатнім для чіткої диференціації поняття у юридичній практиці. До складу ознак у законодавчій дефініції мають увійти ті, що мають регулювальний характер, правове значення. Такий спосіб визначення має переваги над казуїстичним переліком всіх ознак поняття або його складових, але в окремих випадках застосовується саме вичерпний перелік видів того, що називається родовим терміном (напр.: дорогоцінні метали). Названі способи дефініювання (родо-видовий та переліковий) в законодавчих актах можуть поєднуватись, доповнювати один одного.

5. Дефініція повинна бути розмірною із позначуваним поняттям (правило співмірності). Вона не повинна бути ширшою або вужчою за внутрішнім змістом (обсягом) Якщо передати це правило формулою, то ми повинні дотримуватися $T = Pв$. Порушення правила співмірності мають такі конфігурації: $T < Pв$ (неправомірне розширення поняття); $T > Pв$ (неправомірне звуження поняття). Зазначимо, що в чинному законодавстві, у межах конкретного законодавчого акта, може бути мотивовано (свідомо, відповідно до цілей закону) використане розширене або звужене значення поняття. Але наявність у терміна кількох різних дефініцій призводить до нечіткості, розпливчастості правового регулювання, що має наслідком непорозуміння, неоднакове застосування, а відтак і правові помилки.

6. Не слід визначати термін або словосполучення через той самий термін або словосполучення (правило заборони кола). Це не лише тавтологія (визначальне поняття повторює визначуване), але й випадки, коли у дефініції використовується інший термін, але він, у свою чергу, визначається, за допомогою першого (тобто містить коло і не розкриває змісту терміна).

7. Неправильно будувати визначення на основі заперечення або заперечувального звороту (це не ...) (правило невикористання заперечень). Особливо небезпечними у законодавчому тексті є подвійні або й потрібні заперечення (нанизування не... не...), оскільки пропуск хоча б одного з них змінює зміст на прямо протилежний

8. Не бажано визначати термін через синонім. І не тільки тому, що синоніми, як правило, мають смислові та стилістичні відмінності, але насамперед тому, що існує загальна вимога єдності термінології (як на рівні окремого законодавчого акта, так і законодавства в цілому): одне поняття — один термін — одне значення.

9. Небажано включати в дефініцію терміни, які самі потребують визначення. У таких випадках недоцільно включати «дефініцію в дефініцію» і тим самим створювати громіздкі формули, які важко сприймає читач. У деяких випадках широким за змістом термінам можна давати основні визначення і додаткові підвизначення в окремих пунктах.

10. У дефініції не повинно бути жодного зайвого елемента. Якщо слово, словосполучення або конструкцію можна вилучити з тексту, і від цього необ-

хідний правовий зміст не втрачається (або й виграє), слід позбавляти дефініцію таких надлишкових елементів. Кожен зайве слово або конструкція несуть у собі потенційну загрозу розмити правовий зміст, внести у законодавчий текст нові смислові відтінки, призвести до двозначності, а значить і різночитання правової норми тими, хто шукає у законі прогалини та пролазки.

Щодо розташування дефініцій термінів у законодавчому акті існує низка загальних правил: визначення, які мають принципове значення для всього акта, слід формулювати на його початку або в тих статтях, де вони застосовуються вперше; базові терміни подаються, як правило, в загальній частині (але не слід її перевантажувати); інші терміни пояснюються на початку того розділу, де вони застосовуються, або в самій статті, якщо термін вжито в окремій статті. Пояснення термінів безпосередньо перед їх уживанням є зручним для читача і сприяє правильному розумінню правового змісту.

У процесі моделювання законодавчих дефініцій застосовуються редакторський експеримент, який допомагає законопроектувальнику застосувати різноманітний мовний матеріал, оцінювати його на відповідність за різними параметрами шляхом порівняння, взаємозаміни, конструювання, зміни послідовності та порядку розташування тощо. Це дозволяє обрати лише ті мовні засоби, які найбільш точно й адекватно передають зміст позначуваного поняття. У цілому, в процесі побудови дефініцій термінів добір мовних засобів здійснюється крізь призму основних вимог до тексту закону (точності, однозначності, зрозумілості, нормативності, стандартизованості, стилістичної нейтральності тощо).

Апробація наведених рекомендацій і правил побудови законодавчих дефініцій термінів у законотворчій роботі має визначити їхню дієвість, універсальність, можливість застосування щодо різноманітних груп термінів. Знання і практичне використання техніки правильного дефініювання термінів допоможе уникнути помилок мовно-термінологічного і логічного характеру, упорядкувати й уніфікувати термінологічну базу законодавства, гармонізувати її з міжнародними термінологічними стандартами.

2.2.4. Використання прийомів та засобів законодавчої техніки для окремих операцій нормативно-структурного формування тексту закону

Процедура оформлення посилань в тексті закону

У випадках, коли необхідно показати взаємний зв'язок нормативних приписів або уникнути повторень, у проекті закону використовуються посилання на його окремі положення, а також на інші чинні закони, їх окремі положення.

При посиланні на закон допускається зазначення тільки його назви. Посилання на окремі положення закону повинно містити точне зазначення норми, на яку робиться посилання.

Приклад:

«<...> відповідно до Закону України «<...>», <...>»